

Texty z konce života Boženy Němcové¹

Lucie Saicová Římalová

Do roku 1857 bývá kladen začátek tvůrčí krize Boženy Němcové (srov. JANÁČKOVÁ 2001, s. 14), která se projevuje mj. tím, že spisovatelka má potíže pokračovat v psaní uměleckých textů, jaké tvořila do této doby (mj. texty začíná, ale nedokončuje), a místo pohádek, povídek atd. píše velké množství dopisů. I v jejich případě však postupně vznikají potíže s tvorbou, přesněji s tím, aby text vyhověl epistolární normě (srov. JANÁČKOVÁ; MACUROVÁ 2001). V tomto příspěvku se zaměříme na texty z let 1860–1861, tj. z posledních dvou roků spisovatelčina života. Z dané doby je dochováno přibližně 34 dopisů psaných B. Němcovou, a to včetně vzkazů, neodeslaných fragmentů atp. V roce 1860 pak B. Němcová publikovala – vedle krátkých říkanek, popěveků a některých prací starších – dvě pohádky (Pohádka o Palečkovi. Jak se povídá v okolí verovitickém v Slavonsku; NĚMCOVÁ 1957, s. 105–107; O krásné pastorkyni. Pohádka slavonská z okolí Verovitice; NĚMCOVÁ 1957, s. 107–109) a dva texty „národopisné“ (Pěstování růžového keře v Bulharsku; NĚMCOVÁ 1957, s. 94–99; Starobulharské prstonárodní názvosloví hvězd; NĚMCOVÁ 1957, s. 100–102). Do roku 1861 bývá řazen vznik fragmentu Urozený a neurozený.² Protože pro dopisy je důležitý kontext celé korespondence, zaměříme se u nich i na reakce adresátů.

Odborné práce většinou hodnotí poslední texty B. Němcové jako různým způsobem defektní, rozpadající se, svědčící o ztrátě autorčiných schopností.³ „Defektnost“ pisatelčiných textů však nevzniká náhle, „skokem“, ale je spíše možné pozorovat **postupný nárůst** či zvýrazňování určitých rysů, které se v textech objevovaly již dříve (a mohly být i rysy oceňovanými adresáty i odborníky), ale postupně přesáhly určitou mez a začaly být vnímány jako „chyba“, projev pisatelčiny nedostatečné kontroly nad textem, jazykem, procesem psaní atd. (srov. např. VODIČKA 1969). Týká se to zejména práce s detaily; reprodukce řeči jiných osob/postav; paralelnosti, resp. monotónnosti užitých jazykových prostředků (srov. např. opakování syntaktických konstrukcí, spojek, příp. způsoby uvozování přímé či nepřímé řeči) – viz SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ (2007). Ovšem ne všechny texty vzniklé na konci spisovatelčina života jsou „defektní“ ve stejné míře. – Podle míry, v jaké se potíže projevují, je možné vyčlenit tři skupiny textů; skupiny nejsou vzájemně ostře oddělené:

1. Texty „formální“ (tj. publikované texty a formální dopisy), které zřejmě vznikaly za výraznější pisatelčiny vědomé kontroly,⁴ vcelku vyhovují normám příslušného žánru – srov. např. dopisy J. Kolískovi o knihách a schillerovské slavnosti z 14. 1. 1860 (NĚMCOVÁ 1961, s. 67–70), J. Palackému s žádostí o informace k Jaroslavovu pobytu v Mnichově z 16. 1. 1860 (NĚMCOVÁ 1961, s. 72–73) i zmíněné pohádky a národopisné texty. Všechny představují dosti „normální“, očekávané, uspořádané projevy, bez výrazných překvapivých či „defektních“ rysů; mezi pár výjimek může patřit např. relativně dlouhá lyrická pasáž o kráse bulharské krajiny, vložená do popisu zpracování růží v článku Pěstování růžového keře v Bulharsku (NĚMCOVÁ 1957, s. 95).

2. Výraznější „odchylky od normy“ se projevují v textech psaných zřejmě spon-tánněji, s menší kontrolou, tj. především v **neformálních dopisech rodině** a ve **fragmentech vlastní tvorby** (Urozený a neurozený i dřívější Cesta z pouti).

Pro fragment Urozený a neurozený (analýzu viz ADAM 1997) jsou charakteristické mj. dlouhé pasáže zapsaných řečí postav⁵ s nepřilíš početnými uvozovacími větami, množstvím detailů a minimální „děj“.⁶

U dopisů patřících do této skupiny se můžeme setkat s tím, že obsahují úseky, které způsobují komunikační nedorozumění nebo neodpovídají předjí-manému adresátovi. Vyskytují se dlouhé a s ohledem na adresáta možná příliš detailní popisy různých situací (srov. např. podrobnosti o možném Theodořině zaměstnání v Bulharsku v dopise Karlovi z 15.–18. 9. 1860, NĚMCOVÁ 1961, s. 88–90, nebo detailní zápis potíží s manželem a s hledáním nového bytu v dopise témuž adresátovi ze 4. 11. 1860, NĚMCOVÁ 1961, s. 99–104), u některých pasáží se také zdá, že nejsou určeny explicitně uvedenému adresátovi, ale pisatelce samé, např.: *Ale co je mi těch pár zlatých platných – když musím dát tátovi 40 f., neboť když on je takový, budu si všechno, co jsem za Doru dala, počítat – on jí nedal za ten celý čas jen 20 f. a potom 5 f. na šaty. – Vypověděla jsem z bytu, poněvadž 10 f. platit nemohu, – a menší pokoj si vezmu – ale činži jsem dosud nezaplátila, a byt ještě nemám a napřed na činži také ne. – Jarouš potřebuje na zimu také něco teplého – a jestli nebude Štulc držet slovo, – nemůže tam zůstat na zimu, on by tam umřel hladem a zimou, nemá nic na sebe teplého, ani do sebe. Ať přijde domů a budeme se tu spolu žít; nějak se uживíme. – Dora nemohla také do Bydžova a tedy jí už tam nepošlu; ale doma u mě nemůže být, a táta ji nechce žít dále.* (NĚMCOVÁ 1961, s. 88) Specifickým jevem v dopisech Theodoře je pak hromadění příkazů, co má adresátka pisatelce zařídít, koupit či poslat, jež se ale zároveň spojují s různými pisatelčinými chybnými úkony, které splnění požadovaných pokynů znemožňují (srov. korespondenci mezi B. Němcovou a Theodorou ze srpna 1861 a mj. to, že B. Němcová zapo-mněla přiložit peníze nebo v dopise uváděný lístek pro další adresátku). Jazykové vyjádření pokynů navíc často bývá strohé a monotónní, např.: *Pošli mně*

ty brazlety – tu svíčku miliovou a jednu mi přikup – potom ten perořízek – nůž si tam prozatím nech. – Přázky jsem našla. – // Mám-li podštrykované ty nítěné punčochy, tedy mi je pošli – a kup mně ještě jedny stávkové u nílařky v Platejze. – Na to a na nítě na ostatní punčochy posílám Ti 2 fr. // Potom mně kup závinky do vlasů – ta sířka mně nedrží a jsem jako sojka, a kup mně houbu, nemusí být fajn ani velká, – kup ji v Široké ulici – na to posílám 2 fr., co si smluvíš, to si nech. (NĚMCOVÁ 1961, s. 122–123)

Oblasti, v nichž postupně narůstají potíže B. Němcové (nejen) s psaním dopisů, se zrcadlí rovněž v řadě **odpovědí** jejích **adresátů** vyjadřujících nesouhlas či nepochopení. – Srov. např. dopisy Jaroslava Němce z doby jeho pobytu v Mnichově od dubna 1860 do počátku února 1861: Pisatel na jednu stranu projevuje vřelý vztah k adresátce-matce (ztvárněný někdy až milostnými obraty) a věří v její pomoc, ale na druhou stranu je zklamán, že nedostává toužebně očekávané věci a peníze. Postupně dospívá až k závěru, že pisatelka si vytváří plány, které nedokáže splnit, např. o opakovaně slibovaných balících píše: *O balíku jsi mně psala před 2 měsíci, ale tu ti nebylo možná, v každém listě pišeš „myslím zítra“ a v posledním psaní stojí „na konci týdnu toho to odbržíš“. Já vím, že si jen myslíš, že mně to pošleš, že nemůžeš, a proto jako zkušený pták ohlížím se po nějaké jistotě. (...) Vidíš, drahá Mamičko, že se na nic spolehat nemůžu, zas týden uplynul, a ještě zde nic není. (?–23. 9. 1860; NĚMCOVÁ v tisku) Nevyhližej a nepiš mně o tom pořád, drahá Mamičko, a pošli raději, nebo mně to ani neposílej, já jsem již s tím čekáním celý otrnulý. Snad jsi na mé psaní nečekala? Ty víš již před 4 měsíci, co jsem potřeboval.* (9. 10. 1860; NĚMCOVÁ v tisku) Také občas komentuje matčiny chybné úkony, např.: *Pamatuj si, drahá M., že když jsi mně chtěla poslat psaní poste restante, neměla jsi udat byt, já jsem ho dostal do bytu.* (15. 7. 1860; NĚMCOVÁ v tisku) *Drahá Mamičko! Bránit se musím proti namítce, že mám číslovat mé psaní. Protřiči si zrak, a shledáš na posledním listu, co jsi přehlídla. Co se pravopisu a slohu týče, nemáme si co vyčítat, já taky někdy nevím, jestli ti psala p. Bož. Něm., proto ti radím, najdeš-li v kystně Bíbovy Dobropisemnosti, abysi si je přečetla a mě nečernila –. Važ si mé dobré rady!!* (9. 10. 1860; NĚMCOVÁ v tisku) Některé pisatelčiny požadavky pokládá za nepřiměřené či nereálné, např.: *Ty pišeš, kup si obuv, netrp hlad, zařid si to s dřevorezbou, buď pilným, ale malbu nemusíš zanedbávat, atd. atd., nemohu v psaní každé slovo rozebírat, sice bych tě o všem přesvědčil, jaký mylný náhled máš.* (9. 10. 1860; NĚMCOVÁ v tisku)

Za podstatné pokládáme také Jaroslavovy stížnosti na to, že mu matka málo píše. Zdá se, že přestože z dopisů B. Němcové do Mnichova se mnoho nedochovalo, v textech se již projevovává převaha soustředění na věci (obstarávání peněz, oblečení atd.) nad zaměřením na kontakt s adresátem, srov. např. Jaroslavovu reakci: *to ti za vinu kladu, že ani slovíčka jsi mně nepsala, kdybysi mně hnedle nebyla nic poslat mohla (...). Jseš to ty, drahá Matko, která mně pišeš,*

abych se na tebe spolehl, která mě těšíš, já připustit nemohu, že bysi na mě tak zapomněla, a to mě právě trápí, že nevím, co tvého nepsání příčina je. (18. 11. 1860; NĚMCOVÁ v tisku)

Reakce vytýkající B. Němcové obdobné „chyby“ – především nereálné plány, nesrozumitelnost textu (danou mj. tím, že místo důležitých věcí jsou sdělovány informace pro adresáty nepodstatné), nedostatky v komunikaci atp. – se objevují i v dopisech dalších členů rodiny – manžela (srov. dopis z 3. 9. 1861, v němž manželce vytýká mj. nevhodné chování za pobytu u jeho příbuzných v Novém Bydžově; NĚMCOVÁ v tisku) a dcery Theodory (např. dopis z 5. 8. 1861, v němž dcera vysvětluje, že nemůže splnit matčiny požadavky, protože jí matka neposlala nutné peníze, nesdělila, kde vlastně pobývá, atd.; NĚMCOVÁ v tisku; a dopis z 18. 9. 1861, vyjadřující negativní překvapení nad tím, co B. Němcová napsala J. Seidlovi; NĚMCOVÁ v tisku). Reakce na pozdější dopisy B. Němcové jsou oproti Jaroslavovým dopisům z Mnichova většinou negativnější, což souvisí nepochybně s narůstáním projevů pisatelčiných problémů.

3. Ještě výrazněji se různé pisatelčiny potíže promítají do textů třetího typu – dopisů nebo fragmentů, u nichž došlo k **setření** zmíněné **hranice mezi „formálním“** (veřejným, vhodným pro „cizí“) a **„neformálním“** (soukromým, intimním), tj. u textů, které neberou ohled na adresáta označeného v úvodu. I texty, u nichž bychom očekávali „formálnost“, zdrženlivost při výběru témat atp., pak získávají rysy dopisů „neformálních“, důvěrných, a stávají se vlastně pro daného adresáta texty nevhodnými – výrazné je to u dopisu J. Seidlovi ze 17. 9. 1861 a v trojfragmentu V. Náprstkovi z 21. 11. 1861 (ale srov. např. i dřívější dopis J. K. Rojkovi z 9. 12. 1860). Rovněž u těchto dopisů se u řady pasáží nabízí otázka, zda skutečným adresátem není pisatelka sama (k tomu srov. MACUROVÁ 2003), viz např. následující úryvky z dopisu J. Seidlovi: *A copak paní Šlenkrťová říkála a paní Mužáková – vždyť ony vždycky pochybovaly, že budu ještě někdy co psát, ty husy – – (...) Ta cesta toho Jar[ouše] mě stála hodně peněz a Dora také pořád chodila pro šestáky – když neměla k večeru jen holé brambory, anebo na švestky. A Jarouš také jen na máminy peníze jedl a kouřil, a teď bude na holičkách, než si zase něco vydělá. – Kdyby byl v Praze zůstal, mohla jsem mít 10 f. v kapse – a tak jsem promarnila s těmi dětmi tolik peněz, že byste to ani nevěřil, neboť ty dluhy nedělaly tolik. Však já teď budu moudřejší a budu pamatovat jenom na sebe, abych si na stará kolena něco nahospodařila a pokojíček hezky si zřídila, a dokud by mě Bůh sílil, abych mohla pohodlně žít a v pokoji pracovat.* (NĚMCOVÁ 1961, s. 129)

Texty ze třetí skupiny jsou spolu s řadou dopisů ze skupiny druhé (srov. zejm. dopisy a fragmenty Theodory Němcové ze srpna a září 1861) nejpodstatnější pro úvahu o tom, jaká je funkce posledních „textů-dopisů“ B. Němcové

či k jakému žánru vlastně náležejí. Pokud bychom je posuzovali jako dopisy, budeme je pokládat za defektní, nenaplňující epistolární normy – nejsou onou náhradou rozhovoru tváří v tvář (srov. např. SKWARCZYŃSKA 1937; 1975), neslouží udržování vztahu s adresátem, dokonce většinou ani nepředjímají nějakou slovní odpověď. Mohli bychom na ně ale nahlížet i jako na texty určené pisatelce samé a za jejich hlavní funkci považovat autorčinu snahu ulevit si, pokusit se nějak se vyrovnat s nepříznivými životními okolnostmi, najít kontrolu nad vlastní situací atd., tj. šlo by o texty „sebeterapeutické“. Této interpretaci (srov. též SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ 2007) nasvědčuje např. to, že řada těchto textů je dosti dlouhá a je zřejmě psána naráz, bez přestávek, často na principu asociací. Informace v textu nejsou organizovány nebo vybírány s ohledem (např.) na adresáta, ale připomínají spíše záznamy myšlenek, které se na pisatelku hrnou. Může jít o zápisy hovorů s různými lidmi, zachycené jakoby repliku po replice, ale i o chronologické popisy různých zážitků, situací, denních činností, jídla, výčty dalších detailů atd. (zajímavé je, kolik rysů tohoto „typu“ psaní se objevuje i ve fragmentech Urozený a neurozený, popř. Cesta z pouti). K nejpodstatnějším charakteristikám pak patří to, že řada složek těchto textů je zaměřena na udržení pisatelčiny sebeobrazu a její důstojnosti. – Opakovaně zpracovaná témata jsou postupně propracovávána do podoby pro pisatelku „příjemnější“ (nejvýraznější je to u trojfragmentu Náprstkovi; viz též JANÁČKOVÁ; MACUROVÁ 2001), je např. opakovaně popisováno, jak se někteří lidé k pisatelce chovají uctivě, ale např. i to, že pisatelka svou situaci zvládá (srov. např. popis boje proti příznakům nemoci ve zmíněném trojfragmentu). Objevuje se (opět opakovaně) i plánování budoucnosti (cesty, nákup šatů atp.), naopak chybí náznaky toho, že by si pisatelka připouštěla, že by její situace mohla být bezvýchodná. Nápadná je i orientace na věci, resp. množství pokynů, co má kdo pro pisatelku udělat, koupit, co jí poslat, které je možné interpretovat jako snahu o kontrolu alespoň nad částí života a pokusy projevit určitou moc. Mezi pokyny týkajícími se věcí pak ve vztahu k pisatelčině sebestylizaci zaujme mj. to, že se jich řada týká psaní a její role spisovatelky.

Poznámky

¹ Rukopis vznikl s podporou grantu GA ČR č. 405/06/0386 Korespondence Boženy Němcové.

² U dopisů je cenné, že je často znám i jejich rukopis, k dispozici bývá i širší kontext v podobě reakcí adresátů (viz dále) a že texty je možné relativně přesně datovat. Datace textů příslušejících k dalším „žánrům“ je obtížněji určitelná, na vznik v době posledních dvou nebo tří let spisovatelčiny života usuzujeme podle doby publikace, popř. podle zmínek v korespondenci atp.; dřívější vznik však nelze vyloučit.

³ Pozornost odborníků upoutal zejména trojfragment dopisu V. Náprstkovi z 21. 11. 1861 (srov. např. VODIČKA 1969; JANÁČKOVÁ; MACUROVÁ 2001) a fragment Urozený a neurozený (srov. např. ADAM 1997).

⁴ U publikací nelze vyloučit ani zásahy dalších osob, srov. např. pro B. Němcovou neobvyklou slovní zásobu v článku Pěstování růžového keře v Bulharsku: *hlas sladkozvukého slavika; v libovonném tom vzduchu* atp. (NĚMCOVÁ 1957, s. 94–99).

⁵ R. ADAM (1997) je charakterizuje jako „hlasy“ a fragment označuje jako „vyprávění o vyprávění“.

⁶ Do jisté míry to platí i pro dřívější Cestu z pouti.

⁷ V textu je též zajímavé střídavé označování Josefa Němce substantivy *pán* a *táta*, svědčící o přecházení mezi perspektivou „veřejnou“ (označení z pohledu J. Seidla) a „rodinnou“ (označení Josefa Němce z pohledu děti), z nichž je obsah textu nahlížen.

Prameny a literatura

ADAM, Robert. Vyprávění o vyprávění. „Hlasy“ v komunikační struktuře fragmentu B. Němcové Urozený a neurozený. *Česká literatura*, 1997, s. 44–56.

JANÁČKOVÁ, Jaroslava. Dopis v uměleckém osudu Boženy Němcové a v jejím odkazu. In JANÁČKOVÁ, Jaroslava; MACUROVÁ, Alena a kol. *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*. Praha: ISV, 2001, s. 13–24.

JANÁČKOVÁ, Jaroslava; MACUROVÁ, Alena. Poslední slovesný výkon. In JANÁČKOVÁ, Jaroslava; MACUROVÁ, Alena a kol. *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*. Praha: ISV, 2001, s. 153–163.

LAISKE, Miroslav. *Bibliografie Boženy Němcové*. Praha, 1962.

MACUROVÁ, Alena. Já jako někdo jiný? (Proměny komunikujícího „já“). *Bohemistika*, 2003, roč. 3, s. 201–218.

NĚMCOVÁ, Božena. *Básně a jiné práce*. Spisy Boženy Němcové. Sv. 11. Praha, 1957.

NĚMCOVÁ, Božena. *Listy IV*. Spisy Boženy Němcové. Sv. 15. Praha, 1961.

NĚMCOVÁ, Božena. *Korespondence IV (1859–1862)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, v tisku.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie. Poslední dopisy Boženy Němcové. *Bohemistika*, 2007, roč. 7, s. 1–14.

SKWARCZYŃSKA, Stefania. *Teoria listu*. Lwów, 1937.

SKWARCZYŃSKA, Stefania. Wokół teorii listu (Paradoxy). In *Pomiędzy historią a teorią literatury*. Warszawa, 1975, s. 178–186.

VODIČKA, Felix. Umění Boženy Němcové. In *Struktura vývoje*. Praha, 1969, s. 137–142.

Summary

Texts from the End of Božena Němcová's Life

The paper discusses letters and other texts written by B. Němcová in the last years of her life. It divides the analysed texts into three groups according to how they reflect various problems of their authoress. It asks a question whether texts that are usually evaluated as “defective” letters are really letters – or rather “self-therapeutic” texts addressed to the writer herself.